

A MONDATHOSSZÚSÁG ÉS A MONDATEGÉSZBELI KAPCSOLÁSOK A 14—15 ÉVES GIMNAZISTÁK NYELVHASZNÁLATÁBAN (ÉLŐSZÓBELI ÉS ÍRÁSOS SZÖVEGEK ALAPJÁN)

BICSKEI DEZSÓNÉ

1. E dolgozat 47 gimnáziumi tanuló élőszóbeli és írásos szövegeinek feldolgozása nyomán készült. A vizsgálat céljairól és körülményeiről a szerző egy korábbi dolgozatában részletesen beszámolt (BICSKEI DEZSÓNÉ, 1982. 38—39.), itt elegendő a korpusz-nagyság közlése. A teljes korpusz két részből áll:

- „A” szövegcsoport: 6726 szövegszónyi, közlő-fejtegető műfajú élőszóbeli szöveg;
- „B” szövegcsoport: ugyanezen tanulók ugyanilyen témájú és műfajú, 3887 szövegszónyi írásbeli szövege.

A teljes vizsgálat az adott gyermekcsoport élőbeszédének többféle mondat-szerkezeti sajátosságát kutatta, ez a dolgozat közülük csupán kettőt tárgyal: a mondat-hosszúságot és a mondategészbeli kapcsolatokat, összevetve az élőbeszéd elemzése során nyert adatokat az írásos szövegekre jellemző paraméterekkel. E módszerrel olyan empirikus adatokat kíván nyerni, amelyek alapját képezhetik az élőszóbeli és írásos nyelvhasználat különbségeit kutató, általánosítható vizsgálatoknak.

2. A mondat-hosszúsági csoportok vizsgálata

2.1. A mondat-hosszúság megállapítása az írásbeli szövegekben nem okoz gondot hiszen az adatközlő maga tagolja írásjelekkel a szöveget. Ennél sokkal nehezebb az elhangzó szövegek mondategységekre és mondategészekre tagolása. Az élőbeszéd kutatójának arra kell törekednie, hogy önkényes eljárással ne hamisítsa meg az adatközlők által mondottak belső szerkezetét. S bár a mondatelemzésben „természetes igény és követelmény a mondathatárok objektivitása” (DEME 24.), e követelmény betartása sok gondot okoz, főleg olyankor, amikor az akusztikum nem jelzi a mondategész határát (a szünet hiánya, lebegtető vagy éppen emelkedő hanglejtés esetén), vagy olyankor is, amikor a beszéd szintjén (néha a beszéd szintje alatt) álló mellérendelő mondategységek kapcsolatos viszonya csak igen laza, neutrális kapcsolódás.

A mondathatárok megállapításához nyelvjáráskutatóink elvei és gyakorlata adnak közvetlen segítséget: „... a mondathatárok megállapítása a siker reményében csak akkor végezhető el, ha konkrét esetekben mindenkor tekintetbe vesszük az adott beszédszakasz tartalmi-logikai viszonyait és akusztikai megjelenési formáit (a beszéd-szünetet, a hangsúlyt és a hanglejtést) ...” (SZABÓ 1979. 722—723). SZABÓ JÓZSEF elvei követendők abban is, hogy elemzés előtt először a mondategységek határait célszerű megállapítani, s csak ezt követően a mondategészekét.

A következő elemzési példa azt a módszert szemlélteti, amelynek segítségével,

az akusztikum és a tartalmi-logikai viszonyok együttes mérlegelése alapján sikerülhet a mondathatárok megállapítása:

„1. „Éle... életcéljaimról esetleg annyit, hogy | szeretném hát megelni a helyemet, akár- 2. 3.
4. 5. 6.
hová kerülök, és szeretném, hogyha | az lennék, amit elképzelttem magamnak,
7. 8. 9.
mert || egyetemre most bejutni nagyon nehéz, tudom, de | meg szeretném pró-
bálni.”

Ebben a mondatban az aláhúzott helyeknél lehet mérlegelni a mondategész határának kérdését. Az első esetben az *és* kötőszó, valamint a 2. mondategység állítmányának megisméltelése teremt valódi kapcsolatos viszonyt a 2. és 4. tagmondat között, s ezt alátámasztja a *kerülök* lebegtető hanglejtése is. Emellett e két tagmondat szoros összetartozását közös főmondatuk, az 1. mondategység is megerősíti.

A 6. és 7. mondategység között nehezebb eldönteni a kérdést. Itt ugyanis az 1. tagmondat hatása a távolság miatt már kevésbé érezhető; emellett a *mert* (félbehagyott mondat, ezért nincs számozva) utáni hosszabb szünet esetleg a mondategész végét is jelenthetné. Ennek ellenére a további mondategységek tartalmi-logikai viszonyai azt valószínűsítik, hogy a 7. tagmondatnál nem kezdődik új mondategész, hiszen még itt is érvényes a főmondat állítása: valamit mondani szeretne az életcéljáról, az eddigieket kiegészítve még valamit. Itt tehát a tartalmi összetartozás kapcsolja össze az m_1 -eket. Ha ezek állítmányait sorra vesszük (*szeretném, és szeretném, < és? hiszen? pedig? > tudom, de szeretném*), világossá válik a mondategész szerkezete: egytömbű, alárendelő főkapcsolású mondategész, a tömbön belüli újabb tömbösődéssel a 2—3., a 4—5—6. és a 8—7. mondategységek között. Képlete tehát:

$$F / (m_1 / m_2 - m_1 / m_2 / m_3 \overset{?}{m_2} \setminus m_1 \neq m_1)$$

Meg kell azonban jegyezni, hogy az élőbeszédre oly jellemző, hosszú, gyakran igen rendszertelennek tűnő mondatok — ilyen a fenti is — elemzése vitatható, így elképzelhető más értelmezés is. Ebben a mondatban főleg a 6. és 7. mondategység közötti kapcsolat minőségének megállapítása kérdéses.

A fenti elemzési példa alapján elmondható, hogy az élőbeszéd tanulmányozójának — ha megbízható eredményeket akar elérni — mindig azonos módon kell mérlegelnie az adott szöveget, s „ha érvényesül is ... szubjektivitás a szövegek mondatokra tagolásában, ez mindegyik szövegegységénél azonos mértékű” legyen (SZABÓ 1979. 723).

2.2. A mondathosszúsági csoportok %-os részesedési arányai az „A” és a „B” szövegcsoporthoz:

1. táblázat

	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8	9/9	10/10
„A”	28,9	15,3	11,4	11,1	10,2	6,8	5,5	4,6	3,3	2,9
„B”	45,4	31,6	15,3	5,7	1,0	0,5	0,3	0,1	0	0

Ennek az adatsornak több jellemző vonása van.

a) Szembetűnő, hogy az „A” szövegcsoporthban a hosszú mondatok (6/6→) száma < 20%, a „B” szövegcsoporthban viszont csupán > 1%. Ez világosan mutatja a fejtegető műfajú élőbeszéd és írás közti, egyik leginkább észrevehető különbséget: írásban igen ritkák, élőszóban viszont gyakoriak (minden 4–5!) a hosszú, többszörösen összetett mondatok. Ezek a sokszoros összetételek — még vitatható mondathatárok esetén is — az adott „A” korpuszban két tényezőtől függenek: a szöveg műfajától (hiszen a fejtegetésnek a felnőttek írásbeli szövegeiben is jellemzője a magas tagmondatszám — vö. DEME adataival), valamint az adatközlők életkorától (hiszen a 14–15 éves korosztály feltehetőleg még nem elég gyakorlott az ilyen hosszabb beszédmű megszerkesztésében; még nem tudják áttekinthető láncszemnyi egységekbe rendezni gyakran összetorlódó gondolataikat).

A 14–15 éves tanulók közlő-fejtegető műfajú élőbeszédében a 6/6→ mondat-hosszúsági csoportokban néhány tipikus konstrukció ismétlődik:

(1) Az egybefolyó közléssorban a beszélő gyakran 5–6 (vagy még több) különböző gondolatot, többnyire valódi információt fűz össze laza logikai kapcsolatban; e mondategységek mellérendeléseként sorakoznak egymás után, s az sem ritka, hogy egyiknek-másiknak egy vagy több alárendelt mondata van. Pl.:

„Akkor hogy én milyen ember szeretnék lenni, hát például van | önuralmam az van, és akaratom is, hogyha nagyon akarom, olyan, hogy akire például a gyerekeim felnéznének, de ugyanakkor nem úgy néznének fel, hogy jaj ezt anyu mondta, ezt most meg kell csinálnom, mert másképp kikapok tőle vagy büntetést kapok, hanem például úgy, hogy azért ne mindig azt érezzék, hogyha rám néznek, hogy szigor és fegyelem, hanem azt is, hogy anya az tud rendes is lenni, és játszik is velem, hogyha rádér.”

Az ilyen több tömbből felépülő mondatot gyakran egy — az interjú kérdésére válaszoló — lényegében információ nélküli, csak a kommunikációs szituációból következő főmondat előzi meg, s így a mondat szerkezete még bonyolultabbá válik. Ilyen konstrukció a 2.1. pontban bemutatott elemzési példa is.

Az egybefolyó közlések vagy a beszédbeli gyakorlatlanság, vagy az összetorlódó gondolatok jelei, de mindkét esetben a beszélő szerkesztési képességének hibái.

(2) A másik jellegzetes konstrukció a körülírás. Az ilyen mondatban a beszélő — a 15 éves tanuló — vagy egy olyan gondolatát próbálja megfogalmazni, amelyhez nincs megfelelő szókincse, vagy még a gondolat sem tisztázódott benne igazán. E kétféle eredetű bizonytalanság egyaránt azzal jár, hogy az ilyen mondategész csupán egyetlen információt fejez ki, a benne levő mondategységek ennek körülményeit, részleteit fogalmazzák meg, próbálván megragadni a gondolat lényegét — többnyire kevés sikerrel.

Az itt következő körülírás tud ugyan érthető információt adni, de a megfogalmazásából világosan kitűnik, hogy az adatközlő nem képes egyenes közlésre, mert nem állnak rendelkezésére az ehhez szükséges szavak (főleg pl. az ilyen melléknevek: „változatos”, „fontos” — „felesleges”, „jelentéktelen”):

„...valami olyan munkakörbe szeretnék elhelyezkedni, ami jó is, és ami nemcsak úgy, hogy az ember bemegy a munkahelyre, kijön a munkahelyről, hanem hogy valamit tud is teljesíteni...”

A következő példa valószínűleg nemcsak szókincs-, hanem gondolathiányt is mutat:

„...én nagyon | *szóval sokszor szeretnék, || mert az úgy van, hogy* | *sokszor el szeretnék menni, || mert látom, hogy sokan vannak, akik mennek, || és ha én is | látnám a világot...*

(3) A következő konstrukció korrekciós szándékú körülírás, amely mindig feleslegesen szaporítja a tagmondatok számát. Az ilyen mondat azonban nem egy teljesnek szánt információt ír körül, csupán egyetlen szót. Ilyenkor a beszélő javító szándéka a hibásnak ítélt szó után következő kifejtő magyarázó (*szóval* kötőszóval kapcsolott) + ellentétes mondatpárban fejeződik ki. Pl.:

„...mert az olvasás például az is olyan, hogy megerőltető, || *szóval nem hogy megerőltető, hanem hogy sok időt el vesz ...*”

Az ilyen konstrukció mindig a beszélő szókinchianyáról vall.

b) Ha a rövid mondatok (1/1 + 2/2) szövegbeli arányát vizsgáljuk, a hosszú mondatokhoz képest fordított a helyzet: részesedésük az élőbeszédben alig 45%, az írásos közlésben sokkal több: 75% fölött van. Valószínű, hogy ez a két adat — főleg az élőbeszédé — ismét a tanulók gyakorlatlan nyelvhasználatára is utal. Ezt a tényt támasztja alá SZABÓ JÓZSEFnek az a megfigyelése is, amely szerint a nagykönyvi adatközlők közül a fiatalok mondataiban „az idősebb nemzedékekéhez képest az 1/1 + 2/2 csoport részesedése szembetűnően kisebb” (SZABÓ 1983. 60).

c) A táblázat mindkét adatsora csökkenő tendenciájú, linearitásuk azonban nem egyenlő mértékű. Az élőbeszéd paraméterei kisebb mértékben, az írás adatai erőteljesebben csökkennek — szemlélítve ezzel azt a tényt, hogy a mondathosszúsági csoportok megterheltsége az élőbeszédben szélesebb tartományban nagyobb szóródást mutat, írásban pedig szűkebb tartományban kisebb szóródást.

Az e két korpuszban megfigyelt csökkenő linearitás tendenciája megegyezik DEME LÁSZLÓ észrevételével, aki az írásbeli közlő prózára nézve úgy találta, hogy az ilyen műfajú szövegekben „a linearitás abszolút, az 1/1 csoporttól kezdve folyamatos csökkenést mutat” (DEME 141—142).

d) DEME LÁSZLÓ fenti megállapításával némileg ellentétben a fenti adatok alapján az is megfigyelhető, hogy az írás és az élőbeszéd mondathosszúsági csoportjainak lineáris csökkenése nem egyformán „folyamatos csökkenés”. Az írásos szöveg mutatóiban a linearitás valóban abszolút (megközelítőleg egyenletes csökkenés), az élőbeszéd adatai viszont csak a 6/6-tól válnak ilyenekké; a 3/3—5/5 közötti csoportokban a csökkenés minimális, inkább stagnálásnak mondható. Az adatokból látható, hogy ez a 3/3—5/5 csoport együttesen nagyobb megterheltségű, mint az egyszerű mondatok csoportja.

Kérdés, mi okozza az értékek stagnálását az érintett csoportokban. A szövegek elemzése alapján úgy látszik, hogy az ilyen témájú szóbeli közlő-fejtegető prózának ebben az életkorban kedvelt és gyakori mondattípusai a 3—5 tagmondatból álló összetételek. E mondatégszek jól felismerhető típusokba rendezhetők:

(1) a tiszta mellérendelés nem túlságosan gyakori:

„Például én sem erre a szakra szerettem volna jönni, ez véletlenül jött, de most már megszerettem, de azért | a változatosabb dolgok iránt is érdeklődöm.”

(F - F ≠ F) ≠ F

„Mondjuk én nem // nem tudok / velük szorosabb kapcsolatot tartani vagy létesíteni, beszélek mindegyikkel, de nem // nincs egy jó barátnóm vagy barátom, nem.

$F \mapsto (F \neq F)$

(2) A tiszta alárendelés sem fordul elő sűrűn:

„Olyan ember akarok lenni, aki // becsületes, és valóban / az életében elmondhatja azt, hogy | úgy élt, hogy // nem kell neki újból élnie.”

$F / m_1 - m_1 / m_2 / m_3$

„Őő / lakást pedig / olyat szeretnék, szóval amelyben minden úgy / tehát meg... meglegyen, ami szükséges.”

$F / m_1 / m_2$

(3) gyakoriak viszont (főleg az egyszerűbben gondolkodó gyerekek beszédében) a kapcsolatos főkapcsolású összetételek:

„Hát én // vidám embernek érzem magam, és | ilyenné is szeretnék válni, és hogy |ő/ mindenben | hogy mindenről tudjak valamit, azt szeretném.

$F - F - m_1 \setminus F$

„Őő / szeretnék három családot, és azután | tehát / családdal boldogan élni, házat építeni, és anyunak és a testvéreimnek segíteni, ahogy tudok, felnevelni a gyerekeket és | boldogan élni.”

$F - F - F / m_1 - F$

(4) igen gyakoriak az ellentétes főkapcsolású mondatrészek:

„Hát nem tudom, hogy ez még változik-e majd későbbi időkben, de | ez szép | lenne, hogyha ezt meg tudnám valósítani.”

$F / m_1 \neq F / m_1$

„Más őrsvezetők olyat csináltak, hogy dolgozatot írtattak őrsi foglalkozáson, hát ez | hát ezt mi nem csináltuk, hát ez szörnyű volt.”

$F / m_1 \neq (F \rightarrow F)$

(5) a következtető és a magyarázó főkapcsolású típusok szintén igen sokszor fordulnak elő:

„Aa | én | hogyha társaságban vagyok általában, | inkább | szóval úgy érzem, hogy hogy nem sokan kíváncsiak | a véleményemre, és ezért nagyon ritkán szoktam be... beleszólni így a tá...”

$m_1 \setminus F / m_1 \leftarrow F$

„Szeretnék olyanná válni, mint a szüleim, hiszen azok nagyon rendesek, és lehet is róluk példát venni.”

$F / m_1 \rightarrow (F - F)$

2.3. Az élőbeszédbeli és az írásos korpuszok mondathosszúsági csoportjainak megterheltségét a 2.2. pontban közölt adatoknál szemléletesebben mutatja a következő táblázat, amely a mondathosszúsági csoportok összevont %-os részesedési arányait foglalja magában:

2. táblázat

	1/1—3/3	4/4—6/6	7/7—9/9	10/10 →
„A”	55,6	28,1	13,4	2,9
„B”	92,3	7,2	0,4	0
B/A%	166,0	25,6	2,98	0

A táblázat adatai a következő jelenségekről vallanak:

a) A tanulók élőbeszédére vonatkozó paraméterek („A”) lineáris csökkenése szabályosnak mondható: az 1/1—3/3 az összes mondatnak kb. a felét, a 4/4—6/6 kb. a negyedét, a 7/7—9/9 kb. a nyolcadát teszi ki. Ettől az összefüggéstől csupán a 10/10 → tér el, ez a csoport azonban az adatok csekély száma miatt már nem viselkedik szabályosan. Érdekes megfigyelni azt is, hogy a mondat hosszúsági csoportokra érvényes szabályos és valóságos adatok (pl. az 1/1—3/3 csoportban a szabályos: 50%, a valóságos: 55,6%) között a különbségek is megközelítőleg szabályosan csökkennek: az első csoportban ez 5,6%, a másodikban 3,1%, a harmadikban 1,4%. Mindezen jelenségek alapján megállapítható, hogy a tanulók ilyen műfajú élőbeszédében — megfelelő nagyságú korpusz esetén — az összevont mondat hosszúsági csoportok megterheltsége szabályos, lineárisan csökkenő egyenessel írható le. Ez teljesen megegyezik DEME LÁSZLÓNAK a felnőtt írásbeli közlő prózával kapcsolatos megállapításával, amely szerint „a szomszédos hosszúsági csoportok terheltsége közötti viszony általánosságban = 100:50...” (DEME 142). Mindezek alapján az élőbeszédnek erre a korpuszára nézve igaz DEMÉNEK az a (szintén a felnőtt írásbeli közlő prózára vonatkozó) megállapítása is, amely szerint az abszolút linearitással együtt az abszolút elsekélyesedés törvénye is érvényesül e szövegcsoporthoz: „a mondat hosszúsággal a mondat hosszúsági csoportok részesedése fordítottan arányos, ... amelyben $q = \frac{1}{2}$ ” (DEME 144).

Mindezzel kapcsolatban azonban két probléma adódik. (1) A DEME-féle törvényszerűségek az egyenkénti mondat hosszúsági csoportok adataira az „A” korpuszban nem érvényesek (vö. 2.2. pont 1. táblázat), csupán a hármásával összevont csoportokra. Ebből az következik, hogy az élőbeszéd mennyiségi jellemzőinek szabályossága csak nagy általánosítás alapján mutatható ki. Ez közvetve ugyan igazolja azt a közkeletű véleményt, hogy az élőbeszéd mondatai szabálytalanok, hogy a spontán beszéd szövegalkotásában nem működnek olyan nyelvi törvényszerűségek, mint az írásban; közvetlenül viszont mégis azt igazolja, hogy az élőbeszéd spontán szövegalkotására igenis hatnak ezek a nyelvi törvényszerűségek (a mondat hosszúság lineáris csökkenése és elsekélyesedése), csak más vizsgálati szempontok kellene kimutatásukhoz. (2) Az azonban, hogy a fenti megfigyeléseket a felnőttek hasonló műfajú élőbeszéde mennyire igazolja, kérdéses; érdemes lenne ilyen összehasonlításokat is végezni.

b) A tanulók írásbeli szövegeire vonatkozó adatok („B”) csökkenése zuhanásszerű; tendenciájában és nagyságrendjében megegyezik DEME LÁSZLÓNAK az írásbeli közlő prózára kimutatott átlagos adataival (DEME 140 — ha az összehasonlításhoz az ott közölt mondat hosszúsági adatokat a fenti táblázathoz hasonlóan hármásával összevontjuk):

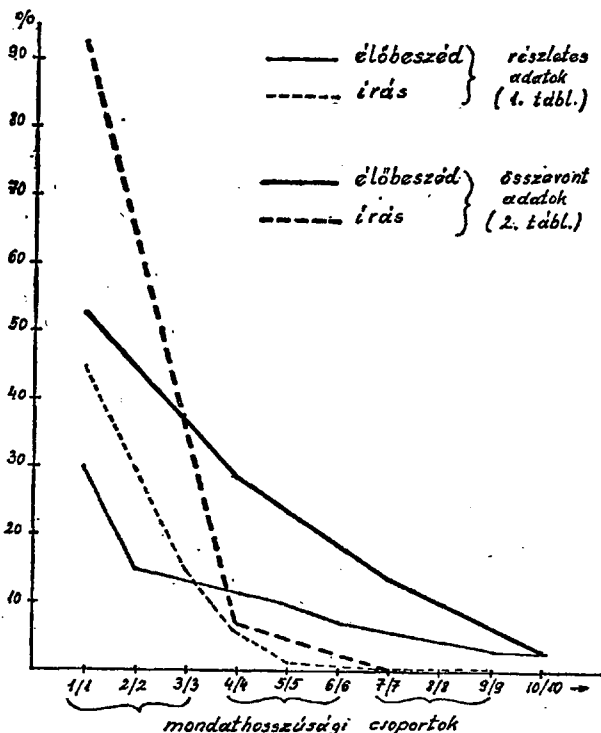
DEME adatai:	90,6%	8,9%	0,25%
a tanulók adatai:	92,3%	7,2%	0,4%

Az összehasonlításból ismét az látható, hogy a 15 éves tanulók írásos szövegében valamivel kevesebb a hosszú, és több a rövid mondat, mint a felnőttekében. Ez alól csak a 7/7—9/9 csoport a kivétel, a tanulónál ilyen mondat valamivel több akad.

c) A táblázat harmadik sora megmutatja, mekkora a %-os különbség az élőbeszéd és az írás mondat hosszúsági csoportjainak arányai között (az élőbeszéd adatait

100%-nak véve). Eszerint a tanulók írásbeli szövegeiben az 1—3 tagmondatos mondatok száma kétharmaddal több, mint élőbeszédükben, az írott 4—6 tagmondatosoké viszont a kimondottakénak már csak egynegyede, az ennél magasabb tagmondatszámú mondatok aránya pedig az írásos szövegekben az élőbeszédben meglévőnek alig 3%-a.

2.4. A következő grafikonról mindazok az adatok és összehasonlítások leolvashatók, amelyek a 2.2. és 2.3. pontban szerepeltek.

3. A mondategészbeli kapcsolások

3.1. A mellé- és alárendelés %-os arányai az „A” és „B” korpuszban a következők:

élőszó:	mellérend.:	59,9%	alárend.:	40,1%	(6:4)
írás:	mellérend.:	41,8%	alárend.:	58,2%	(4:6)

Ez azt jelenti, hogy ebben az életkorban az élőszóban a mellérendelés az alárendeléshez képest kb. 20%-kal nagyobb megterheltségű, az írásos szövegekben pedig fordítva: ugyancsak kb. 20%-os többlet mutatkozik az alárendelés javára. Az élőbeszédnek ez a mellérendelés-túlsúly minden bizonnyal életkor-specifikus jelenség. Ezt támasztják alá közvetve SZABÓ JÓZSEF adatai is, aki a nagykönyvi felnőtt adatközlők élőbeszédében csekély alárendelő-túlsúlyt talált ugyan, de megfigyelte azt is, hogy

„a fiatalok beszédében ... a mellérendelt összetett mondatok nagyobb számban fordulnak elő, mint az alárendeltek” (SZABÓ 1983. 11).

Figyelemre méltó — mert az alárendelések arányszámát indokolatlanul növeli — a gyerekek élőbeszédében egy olyan konstrukció típus, amely formailag az alárendelő összetett mondatok körébe tartozik ugyan, de lényegében sem valóságos mondatrészkifejtő, sem sajátos jelentéstartalmat közvetítő szerepe nincs:

- (1) [Milyen embernek érzed magad?] „**Vannak olyanok, amikor ideges vagyok...**”
- (2) [Milyen embernek érzed magad?] „**Először is az, hogy nagy szám van, és ezt tudom...**”
- (3) [a szüleim] „**őszinték és nem az, hogy valamit eltitkolnak, és ...**”
- (4) „**Az van, hogy akire például felnézhetnék, az kevés...**”
- (5) „**...én kitűnő voltam, és ők olyan, hogy kettes-háromas...**”

Az ilyen *mutató névmás* / + *kopula* / + *hogy* vagy teljesen felesleges a mondatban (a 2. és 5. példában), vagy határozószót (1., esetleg 5.), névmást (3.) helyettesít, de némelyik felfogható úgy is, hogy *észrevevést, tudást* kifejező ige hiányzik a főmondatból (ez utóbbi esetben a *hogy* + mellékmondat használata helyénvaló lenne).

Az ilyen, csupán felesleges utalószókból álló mondatföredékek használata meglehetősen gyakori, a vizsgált szövegek alapján mégis valószínűnek látszik, hogy főleg azok a gyerekek használják, akiknek aktív szókincse nem elég fejlett, vagy akik a névmások és határozószók használatában egyébként is bizonytalanok.

3.2. A mellérendelő kapcsolások

3.2.1. A mellérendelő kapcsolások minősége (%-os adatok):

3. táblázat:

	Kapcs.	Ell.	Vál.	Köv.	Magy.
„A”	55,3	20,9	1,6	11,9	10,3
„B”	61,8	28,8	0,7	5,7	3,0
gyakorisági sorrend	1.	2.	5.	3.	4.

A táblázatból a tanulók mondatainak következő jellemzői olvashatók le:

a) Az élőbeszédbeli és az írásos mondatokban a mellérendelés fajainak gyakorisági sorrendje megegyezik: a várákozásnak megfelelően a legnagyobb megterheltségű a kapcsolatos, a legkisebb a választó mellérendelés.

b) Az egyes típusok %-os értékeinek összevetéséből látható, hogy ezeknek a 15 éveseknek a nyelvhasználatában az élőszóbeli mondatok tartalmazzanak több bonyolultnak számító (következtető és magyarázó) mellérendelő konstrukciót; illetve ennek fordítottja is érvényes: az egyszerűbb (kapcsolatos és ellentétes) típusok gyakorisága az írásos korpuszokban nagyobb. Ez az összefüggés (igen nagy: 0,66—13%-os tűrési határokon belül) a következő aránypárokkal írható le:

élőbeszéd: egyszerű:bonyolult = 3:1

(vagyis az élőbeszédben minden negyedik mellérendelő kapcsolás bonyolult)

írás: egyszerű:bonyolult = 9:1

(vagyis írásban csupán minden tizedik mellérendelő kapcsolás bonyolult)

Kérdés, hogy azonos téma és műfaj esetén, azonos adatközlők szövegeiben miért több a következtető és magyarázó mellérendelés az élőbeszédben, mint az írásban. Erre kétféle — de összefüggő — válasz adható: (1) azért, mert a 15 éves gyerekek élőbeszédben gyakran nem tudnak egyszerűen és világosan fogalmazni: beszédbeli gyakorlatlanságuk, logikai készségük fejletlensége és/vagy szókincsbeli hiányosságaik éppen a bonyolult mondatkonstrukciók (pl. körülírások) nagyobb megterheltségében nyilvánulnak meg; és (2) azért, mert ugyanezen anyanyelvi hiányaik miatt tudatosan nem, vagy csak igen óvatosan mernek vállalkozni bonyolultabb logikai felépítésű írásbeli mondatok szerkesztésére.

c) A szakirodalomban fellelhető ilyen adatok meglehetősen nagy eltéréseket mutatnak. Ennek oka minden bizonnyal a beszédszituációk és a témák, műfajok különbözőségében keresendő.

3.2.2. A mellérendelő kapcsolások helyzete (%-os adatok):

4. táblázat:

	F	m_1	m_2	m_3
„A”	87,42	8,30	2,79	1,49
„B”	81,42	17,34	1,24	0

a) Az adatokból látható, hogy az írásos korpusz mondataiban az F szintjén csupán 6%-kal van kevesebb mellérendelő kapcsolás, mint az élőbeszédben. Ekkora értékek esetén ez a különbség elhanyagolható; a beszéd szintjén tehát az élőszóbeli és az írásos mondatokban megközelítőleg azonos a mellérendelő kapcsolások aránya. A beszéd szintje alatt — a mellékmondatok között — viszont írásban nagyobb a mellérendelő kapcsolások száma. Ezek túlnyomó többsége az első alárendelés szintjén helyezkedik el: itt a mellérendelő kapcsolások aránya az élőbeszédnek több, mint kétszerese. Az m_2 — m_3 szintjén fordított helyzet mutatkozik, hiszen ezeken a szinteken az élőbeszédben több, mint háromszor annyi a mellérendelő kapcsolás, mint írásban.

b) A mondathosszúsági csoportok részesedési arányaihoz (vö. az 1. táblázathoz fűzött c) ponttal) hasonlóan itt is megállapítható, hogy az élőbeszédbeli korpusz mellérendelő kapcsolásainak paraméterei szélesebb tartományban nagyobb szóródást mutatnak, mint az írásos korpusz hasonló adatai. Ez ismét az élőbeszédbeli mondatoknak az írásosnál nagyobb bonyolultságára utal. S hogy ezek a spontán módon kialakult mondatok tudatos szerkesztési tevékenység nélkül jönnek létre, mutatja az a jelenség is, hogy az m_2 — m_3 szintjén egyre gyakoribbak a félbehagyások, a hibás kötőszóval kapcsolt mondategységek, a korrekciós szándékú ismétlések, vagy az előzményekhez neutrálisan, csupán az akusztikum segítségével hozzáfűzött újabb tagmondatok. E jelenségekre a fentebb közölt példamondatokban bőven találni bizonyítékot.

c) Arra a kérdésre, hogy mi az oka a „B” korpusz viszonylag nagy megterheltségének az m_1 szintjén, valószínűleg az írás-szituáció kedvezőbb körülményeiben találhatjuk meg a választ. Ahhoz ugyanis, hogy egy alárendelt mondategység mellé vele azonos szinten, azonos grammatikai viszonyok között levő másik mondategységet rendeljünk, feltétlenül tudni kell áttekinteni a teljes mondategyszt, világosan tisztában kell lenni a közlendő gondolatok közti logikai viszonyokkal, s ezek rögzítéséhez tudatos szerkesztési tevékenység kell. Így nyilvánvaló, hogy az írásos szövegekben az élő-

beszéd tipikus szerkesztési hibái nem, vagy csak igen ritkán jelentkeznek, s jelentkezésük gyenge anyanyelvi — és gondolkodási — képességet jelez.

3.3. Az alárendelő kapcsolások

3.3.1. Az alárendelő kapcsolások minősége (%-os adatok):

5. táblázat:

	Á	A	T	H	J
„A”	2,86	17,18	28,64	40,81	10,51
„B”	0,78	14,61	23,33	41,02	20,26
gyakorisági sorrend	5.	3—4.	2.	1.	4—3.

A táblázatból a tanulók mondatainak következő jellemzői olvashatók le:

a) Az élőbeszédbeli és az írásos mondatokban az alárendelés fajainak gyakorisági sorrendje (az alanyi és a jelzői kapcsolások kivételével — de itt is csupán sorrendi csere mutatkozik) megegyezik. A legnagyobb megterheltségű mindkét korpuszban a határozói, a legkisebb az állítmányi kapcsolat.

b) Ha az egyszerűbb (határozói és jelzői) és a bonyolultabb (állítmányi, alanyi és tárgyi) kapcsolási módokat vizsgáljuk, látható, hogy az írásos korpusz mondataiban az egyszerű kapcsolások, az élőszóbeli korpuszban pedig a bonyolultak megterheltsége nagyobb. Ez az összefüggés a következő aránypárokkal írható le (igen kicsiny: 1,28—1,32%-os tűrési határokon belül):

élőbeszédben egyszerű:bonyolult = 5:5 (1:1)
 (vagyis élőbeszédben minden egyszerű kapcsolásra egy bonyolult kapcsolat jut)
 írásban egyszerű:bonyolult + 6:4 (3:2)
 (vagyis írásban átlagban 3 egyszerű kapcsolásra jut 2 bonyolult)

Ezek az adatok azt jelzik, hogy az alárendelő kapcsolások bonyolultsága tekintetében csekély a különbség az élőbeszéd és az írás között, bár egy hajszálnyival mégis az élőbeszéd mutatkozik bonyolultabbnak.

A fentiek alapján felvetődhet a kérdés, mi az oka az alárendelő kapcsolások e viszonylag kiegyenlített használatának a két közlésfajtaban, amikor pedig a mellérendelő kapcsolások bonyolultsága tekintetében szembetűnő különbségek mutatkoztak (vö. a 3. táblázat utáni b) ponttal). Erre a kérdésre a pszicholingvisztika adhatja meg a megnyugtató választ; annyi azonban bizonyos, hogy a gyermek- és fejlődéslélektan régóta foglalkozik annak regisztrálásával, melyik életkorra mely grammatikai struktúrák használata válik általánossá a beszédtevékenységben; tehát az alárendelő kapcsolások különböző fajainak használata is életkor-specifikus. Ha pedig ez így van, valószínű, hogy a már használt alárendelő kapcsolások 15 éves életkorban a beszéd- és írástevékenységben egyforma biztonsággal használatosak (de az is valószínű, hogy az írástevékenység alacsonyabb fokán álló gyerekeknél még nincs meg ez a kiegyenlítettség). A mellérendelő struktúrák használata valószínűleg nem annyira a grammatikai, hanem inkább a logikai és szerkesztési készség fejlettségével hozható összefüggésbe, s így könnyen előfordulhat, hogy egy 15 éves tanuló, aki szóban és írásban egyformán képes az alárendelést alkalmazni, még nem képes áttekinthető

mellérendelésekből felépíteni élőbeszédbeli mondatait. Írástevékenységekor azonban már él benne az iskola által belénevelt tudatosság, önkontroll, így itt az egyszerűbb, áttekinthetőbb logikai formákat részesíti előnyben. Persze az is lehet, hogy a kapcsolások minőségére vonatkozó fenti adatok csupán a véletlen művei, s akkor ez a hozzájuk fűzött magyarázat sem más, mint merő okoskodás.

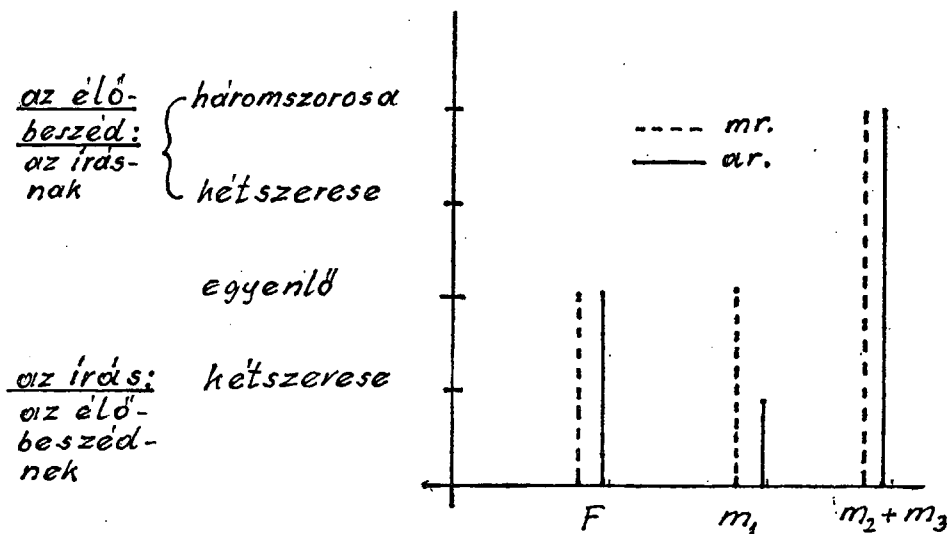
3.3.2. Az alárendelő kapcsolások helyzete (%-os adatok):

6. táblázat:

	F	m_1	m_2	m_3
„A”	75,77	17,88	5,15	1,2
„B”	82,66	15,43	1,91	0

a) Az adatokból látható, hogy az írásos korpusz mondataiban az F szintjén csupán alig 7%-kal van több alárendelő kapcsolat, mint az élőbeszédben. Ekkora értékek mellett ez a különbség még elhanyagolható; a beszéd szintjén tehát az írásbeli és az élőszóbeli mondatokban megközelítőleg azonos az alárendelő kapcsolások aránya. A beszéd szintje alatt viszont minden szinten az élőbeszédben nagyobb ez az arány; az m_1 szintjén a különbség (<2%) elhanyagolható, az m_2 — m_3 szintjén azonban számottevő: az élőbeszédre vonatkozó paraméterek több, mint háromszor nagyobbak, mint az írásra vonatkozóak.

Ha a mellé- és alárendelések helyzetére vonatkozó adatok egymáshoz viszonyított nagyságát ábrázoljuk, a következő képet kapjuk:

Az ábráról leolvasható, hogy az F szintjén a mellé- és alárendelő kapcsolások aránya az élőbeszédben és az írásban nagyjából egyenlő; az m_1 szintjén a mellérendelés egyenlő, az alárendelés írásban több; az $m_2 + m_3$ szinten mindkét kapcsolás-

forma lényegesen több az élőbeszédben, mint az írásban. Ez utóbbi jelenség nyilvánvalóan összefügg az élőbeszédbeli mondatok hosszúságával és mélységével.

b) A mondat hosszúsági csoportok és a mellérendelő kapcsolások helyzetének mennyiségi adataihoz hasonlóan itt is megállapítható, hogy az élőbeszédbeli korpusz alárendelő kapcsolásainak helyzetét mutató paraméterek szélesebb tartományban nagyobb szóródást mutatnak, mint az írásos korpusz hasonló adatai. Így tehát az adott „A” korpuszban ez a jelenség a mondat egész hosszúságára és kapcsolásainak helyzetére egyaránt jellemzőnek bizonyult; s valószínű, hogy a folyamatos közlő-fejlesztő élőbeszéd mondataira általában is jellemző.

IRODALOM

1. DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátágok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, Bp. 1971.
2. SZABÓ JÓZSEF: A mondat határok megállapítása a magnetofonról lejegyzett nyelvjárási szövegekben. Nytud. Ért. 104. Bp. 1979. 719—723.
3. SZABÓ JÓZSEF: A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárási anyagban. Akadémiai, Bp. 1983.
4. BICSKEI DEZSÓNÉ: 14—15 éves gimnazisták élőbeszédének néhány sajátossága. Néprajz és Nyelvtudomány XXVI. Szeged, 1982. 37—60.

SATZLÄNGE UND VERKNÜPFUNGEN IN GANZSÄTZEN IM SPRACHGEBRAUCH 14—15 JÄHRIGER GYMNASIASTEN, UNTERSUCHT AN TEXTEN DER GESPROCHENEN SPRACHE UND DER SCHRIFTSPRACHE

von

FRAU D. BICSKEI

Die Arbeit setzt sich das Ziel, empirisch gewonnene Angaben zu untersuchen, mit deren Hilfe Unterschiede zwischen gesprochener Sprache und Schriftsprache festzustellen sind und zu Verallgemeinerungen gelangt werden kann.

Bei der Untersuchung der Satzlängen macht die Autorin mit Analysebeispielen ihr Vorgehen anschaulich, mit dessen Hilfe sie die Abgrenzung der einzelnen Ganzsätze in den Texten der gesprochenen Sprache festgestellt hat. Indem sie die prozentualen Anteilquoten der einzelnen Gruppen von Satzlängen am Korpus der gesprochenen Sprache und Schriftsprache behandelt, geht sie auf einige typische Satzkonstruktionen ein, die in der gesprochenen Sprache der 15-jährigen die Zahl der aus mehr als 5 Gliedsätzen bestehenden Ganzsätze besonders anheben (ineinanderfließende Mitteilungsreihe und Umschreibung). Dann untersucht sie an Beispielen die typischen Satzkonstruktionen der häufigsten aus drei oder fünf Gliedsätzen bestehenden Satzlängengruppen.

Bei der Untersuchung der Satzlängengruppen bestätigt sich die von LÁSZLÓ DEME gefundene lineare Tendenz einer Verminderung bzw. Verflachung.

Hinsichtlich der Untersuchung der Verknüpfungen von Ganzsätzen findet sie in der Schriftsprache das Überwiegen der Subordination und in der gesprochenen Sprache das der Koordination. Ein Konstruktionstyp wird herausgestellt, der in der gesprochenen Sprache die Zahl der subordinierten Sätze untypisch anhebt (Demonstrativpronomen + Kopula als Hauptsatz mit anschließendem Gliedsatz, eingeleitet mit der Konjunktion ‚hogy‘).

Bei der Untersuchung der Qualität der Verknüpfungen wird sowohl hinsichtlich von Sub- als auch Koordination festgestellt, daß in den geschriebenen Texten der 15-jährigen die einfacheren, in den gesprochenen hingegen die komplizierteren Verknüpfungstypen überwiegen. Was die Position der einzelnen Verknüpfungen betrifft, zeigt sich, daß die Verknüpfungsformen in der ersten oder zweiten Stufe der Subordination häufiger in der gesprochenen als in der geschriebenen Sprache repräsentiert sind.

Diese Ergebnisse geben der Autorin Möglichkeiten an die Hand, das Niveau der muttersprachlichen Fähigkeiten der 15-jährigen näher zu bestimmen.